

TURİZM GELİRLERİ-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ ¹

The Relationship of Tourism Revenues and Economic Growth: The Case of Turkey

Doç.Dr. Feyza ARICA

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-5552-347X

İsmail Mert GÜNDOĞDU

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale, Türkiye

ORCID ID: 0000-0002-5709-7320

ÖZET

Turizm bir ülkenin iktisadi ve sosyo-kültürel alanlarda getiri sağlayan başlıca hizmet sektörlerinden biridir. Bu yüzden turizm potansiyeli olan dünya ülkeleri özellikle uluslararası turizm faaliyetlerine önem vererek, ekonomik gelişmelerini hızlandırarak refah düzeylerini yükseltmeyi hedeflerler.

Bu çalışmada 1963-2018 dönemine ilişkin Türkiye’de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler araştırılmıştır. Eşbütünlük analizi turizm gelirlerinin ekonomik büyümenin önemli bir nedeni olduğu bulgusunu ortaya koyarken nedensellik analizi sonuçları ise iki değişken arasında 0.10 anlamlılık seviyesinde çift yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Kişi başı gelir, Nedensellik, Eşbütünlük

ABSTRACT

Tourism is one of the main service sectors of a country that provides income in economic and socio-cultural fields. For this reason, world countries with tourism potential especially attach importance to international tourism activities and aim to increase their welfare levels by accelerating their economic development.

In this study, the relationships between tourism revenues and economic growth in Turkey for the 1963-2018 period were analyzed by cointegration and causality method. The cointegration analysis revealed the finding that tourism revenues are an important cause of economic growth in the long run. The causality analysis results, on the other hand, showed that there was bidirectional causality between the two variables at a significance level of 0.10.

Keywords: Tourism, Per capita GDP, Causality, Cointegration

1. GİRİŞ

Ekonominin gelişmesi için farklı hizmet ve sektör arayışları, ülkelerin kendi arasındaki kültürel alışverişin sağlanması gereği ile turizm sektörünün gelişmesine öncülük etmiştir.

Turizm, dünyada en iyi şekilde yükselen, ülkelere kattığı değer, yeni iş imkanları ve döviz getirileri sağlaması nedeniyle ülkelerin kalkınmasını gerçekleştiren en önemli sektörlerden birisidir. Milli gelir açısından çok büyük anlam ifade eden turizm sektörü, günümüzde deniz veya kumsal mantığından ayrılarak en başta sağlık için yapılan seyahatler olmak üzere, tarihsel ve kültürel, iş ve kongre, tarımsal faaliyet, çevreci turizm şeklinde yeni kolları ile dikkat çekmektedir.

1950’li yıllarda yaklaşık olarak 24-25 milyon kişi olarak hesaplanan turist sayıları günümüzde 700-750 milyon turist sayısını yakalamıştır. Yine 1950 yılı döneminde, 2-2.5 milyar dolar civarı hesaplanan dünya turizm getirileri, yaklaşık 30 kat yükselerek, günümüzde 500-550 milyar dolar seviyelerine yaklaşmıştır (Turizm Bakanlığı, 2002).

Turizm sektörü son yıllarda en hızlı yükselen faaliyet kolu olarak da bilinmektedir. Dünyada bu kadar öneme sahip olan turizm Türkiye’de, 1963 yılında başlayan kalkınma planlarında yer almaya başlasa da, bu sektör anca 1980 ve sonrasında gereken önem verilmeye başlanmış olup bu yıllar öncesinde ki dönemlerde sektöre beklenen önemin gösterilmediği görülmüştür. 1980-1990 yılları arasında turizm sektörüne yapılan destekler

¹ Çalışma İsmail Mert Gündoğdu’nun 28.02.2019 Yılında Savunmuş Olduğu Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim dalı Yüksek Lisans Tezi olan “Turizm Yönlü Büyüme Hipotezinin Geçerliliğinin Analizi: Türkiye Örneği”nden üretilmiştir.

ve özel sektör teşebbüslerinin artması ile birlikte turizm Türkiye’ de hızlıca gelişim gösteren bir sektör olmuştur. Bu gelişmeden hareketle bu çalışmada Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) ve turizm gelirleri arasındaki bağlantı incelenmeye çalışılmaktadır. Araştırmanın sonraki bölümlerinde turizm kavramı ve Türkiye’deki sektörün gelişimi üzerinde durulup, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında kısa ve uzun dönemli ilişkiler literatür taraması ile birlikte ampirik olarak incelenecektir.

2. TURİZM ve SEKTÖR OLARAK TÜRKİYE’DEKİ GELİŞİMİ

Uzun süredir akademik çevrelerde tartışılan turizm kavramı, araştırmacılar tarafından iki şekilde kabul görmüştür. Bazı araştırmacılar turizmi “endüstri” olarak değerlendirirken bazı araştırmacılar da turizmin “sistem” olduğunu iddia etmişlerdir (Kozak, 2010: 7).

Turizm kavramı zaman içerisinde farklı yönlerden ele alınmaya başlanmış ve 1884 yılında Joheps Stadner tarafından turizm, iktisadi bir faaliyet olarak değerlendirilirken 1910 yılında Herman Von Schullar ise turizmi sadece ekonomik yönden ele almıştır (Çakır, 1999: 8). Schullar (1910) çalışmasında sektörü; farklı bir bölgeden gelen yabancı kişilerin gelmesi ve kısa süreçte geri dönmesi ile oluşan durumun ekonomiye yaptığı katkıyı ilgilendiren etkinliklerin tamamı şeklinde tanımlamıştır. Diğer taraftan turizmi, kurumlar açısından inceleyen araştırmacılar da olmuştur. Turizm sektörünü kurumlar açısından inceleyen en önemli bilim insanları Hunziker ve Krapf’ tır. Bu kişiler turizmi kişilerin daimi kaldıkları bölgede ve ikamet ettikleri evlerinin olduğu yer dışında yaptıkları seyahat ve konaklamalarından meydana gelen ilişki ve olayların tümü olarak tanımlamıştır (Çuhadar, 2006: 6). Yağcı (2007: 11)’ ya göre bu kavram, bireylerin şahsi istekleri ile oluşan, manevi ve psikolojik sorunlarını toparlamak için yaptıkları dönemsel seyahatlerin meydana getirdiği sosyal ve ekonomik durumdur.

Türkiye’de planlı dönemin başlangıcı olan 1963 yılı itibari ile turizm istatistikleri düzenli olarak tutulmaya başlanmış ve özellikle turizm gelirleri verileri 1963’ten günümüze düzenli olarak artış göstermektedir (Ünlüöner vd., 2011, s. 247). AKTOB (2018) verilerine göre yıllık Türkiye’ye gelen turist sayısının 2/3’ü Antalya, İstanbul ve Muğla iline gelmektedir. Tablo 1 ise gelen turistlerin sayılarına bakıldığında en fazla turist çeken ilk beş ülkeyi göstermektedir.

Tablo 1. Dünyada En Çok Turist Alan İlk 5 Ülke (Milyon Kişi)

Ülkeler	2014	2015	2016	2017	2018
Fransa	74.8	76.2	78.6	81.3	84.5
ABD	58.7	59.1	63.4	67.2	73.6
Çin	51.8	53.9	56.5	59.6	61.3
İspanya	52.5	55.4	57.8	57.9	59.7
İtalya	43.4	44.2	45.7	46.5	52.1

Kaynak: Dünya Turizm Örgütü, 2018.

Tablo 1’ e göre 2018 yılına bakıldığında 84.5 milyon gelen turist sayısına sahip olan Fransa tablonun ilk sırasında bulunmaktadır. Fransa’yı A.B.D, Çin, İspanya ve İtalya takip etmektedir. Genellikle Fransa, ABD ve İspanya ülkeleri sıralamada ilk 4’ ün içinde daima bulunmaktadır. Bu ülkelerin ilk beşte olmaları global turizm pazar stratejileriyle yakından ilgilidir. Bu stratejilerde ise;

1. Kitlesele turizmin ve kitleye yönelik satış sistemleri yerine, kişilere özel eğilimli, kişisel satış sistemlerinin ön plana çıkması,
2. Turistlerin gezilerini kişisel ilgi ve zevklerine göre planlamaları, sanatsal ve kültürel faaliyetlerin de önemli gezi sebepleri içinde bulunması şeklinde başlıca iki eğilim gözlenmektedir.

Sağlıklı ve sürdürülebilir yaşam biçimi ilkesini benimseyen tüketici davranışları turist tipleri açısından değişimi ortaya koymaktadır. bu değişim karşısında konaklama tesisleri de daha çok çevreye duyarlı ve ekolojik sürdürülebilirlik faktörlerine dikkat etmektedir. Tablo 2, Dünyada kazandıkları turizm gelirleri açısından ilk beşte yer alan ülkeleri göstermektedir.

Tablo 2. Dünyada En Çok Turizm Geliri Olan İlk 5 Ülke (Milyon Dolar)

Ülkeler	2015	2016	2017	2018
ABD	92.4	105.3	113.6	138
İspanya	52.3	55.2	59.8	63.4
Fransa	44.9	49.4	57.8	59.3
Çin	37.9	46.7	48.6	50.5
İtalya	42	39.8	41.7	43.2

Kaynak: Dünya Turizm Örgütü, 2018 verileri

Tablo 2’de turizm getirisine en çok sahip ülkelerin sıralaması 2015-2018 yılları için gösterilmiştir. 2018 yılında ABD 138 milyon dolar ile dünyada çok turizm getirisine sahip ülke olmuştur. ABD’yi, İspanya 63.4 milyon dolar, Fransa 59.3 milyon dolar, Çin 50.5 milyon dolar, İtalya 43.2 milyon dolar olarak takip etmektedir (TÜROFED, 2018: 12).

Türk turizm sektörü 1995-2007 dönemi hızlı artış sağlayarak dünya turizm gelirlerinin %1’den %2’ye ulaşmış, ancak 2008-2013 arası aynı seviyeyi korumuştur. Aynı durum turist sayısı içerisindeki payı açısından da benzerdir. 2001-2014 yılları arasındaki değerler incelendiğinde turizm gelirleri bu dönemde devamlı artan bir eğilim sergilemiş, ziyaretçi sayısı 2001’de 10 milyondan 2013’de yaklaşık 35 milyona ulaşmıştır (Roney, 2011, s. 148). Özetle, son 10 yılda turist sayısı %250 artış gösterirken, turizm geliri %233 yükselmiştir.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Turizm ve ekonomik büyüme konusunda yapılan bazı çalışmalar uluslararası turizm ve uluslararası ticaret arasındaki ilişki hakkında olmuşken, ilerleyen dönemlerde yapılan çalışmalar turizmin gelişmesinin uzun vadede ekonomik büyüme üzerindeki etkileri yönünde olmuştur. Araştırmalardan çıkan sonuçlar genel olarak turizm yönlü büyüme hipotezini desteklemektedir.

Lee vd. (2002) 1990- 2002 dönemi verilerini kullanarak turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Analizlerinde Hata Düzeltme Modeli (ECM)ni kullanan yazarlar OECD’ye üye olan ülkelerde turizmin ekonomik büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Balaguer ve Cantavella (2002) 1975-1997 dönemi verileri ile turizm gelirlerinin İspanya ekonomisine yaptığı etkiyi araştırmışlardır. Yaptıkları çalışmada turizmin İspanya ekonomisine uzun vadede pozitif etki ettiği sonucuna varmışlardır.

Lanza vd. (2003) 13 OECD üyesi ülke için yapmış oldukları çalışmada 1977- 1992 dönemini ele almışlardır. Araştırmacılar yaptıkları bu çalışmada 13 OECD üye ülkesi için turizm getirileri ve kişi başına düşen gelir arasındaki bağlantıyı analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarına göre turizm gelirlerinden kişi başına düşen gelire doğru nedensellik ilişkisinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Dritsakis (2004) turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Yunanistan için incelemiştir. İncelemesinde 1970-2008 yılları arasındaki veriler ele alınarak turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantı araştırılmıştır. Bu çalışmanın analiz aşamasında Hata Düzeltme Modeli kullanılmıştır. Çalışmada turizm gelirleri ve kişi başı gelir arasında çift taraflı nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Kırbaş ve Kasman (2004)’ın 1963-2002 dönemi arasındaki yılları kapsayan çalışmalarında Türkiye’deki turizm gelirlerinden kişi başı gelire doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Özdemir ve Öksüzler (2006) turizm ve kişi başı gelir arasındaki nedensellik ilişkisini Türkiye örneği için incelemişlerdir. Çalışmada 1963- 2003 arasındaki döneme ait turizm gelirleri, GSMH ve reel döviz kuru verileri kullanarak araştırılmıştır. Çalışmada kullanılan verilerin birim köke sahip olmaması nedeniyle Johansen tekniği uygulanmıştır. Daha sonra nedensellik ilişkisini araştırmak için hata doğrulama modeli kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar hem kısa hem de uzun vadede turizmden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir.

Yavuz (2006) çalışmasında 1992 yılı 1. Çeyrek – 2004 yılı 4. Çeyrek arasındaki dönemini ele alarak Türkiye’de turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye etkisini nedensellik analizi ve yapısal kırılma yöntemleri ile analiz etmiştir. Araştırma sonucunda turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Çetintaş ve Bektaş (2008) 1964- 2006 yılları arasındaki dönemi ele alarak Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun vadeli nedensellik ilişkileri ARDL sınır testi kullanarak araştırmışlardır. Yapılan araştırmalardaki bulgulara bakılarak kısa vadede iki değişken arasında bir bağlantı saptanması görülemezken, uzun vadede turizmin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir katkı sağladığı sonucuna varılmıştır.

1992 yılı 1. Çeyreği ile 2007 yılı 2.çeyreği arasındaki yıllar için turizm gelirleri, gayrisafi milli hasıla ve reel döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisini araştırdığı çalışmada Aslan (2008), Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerini kullanmıştır. Sonuçlar, ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin mevcut olduğu yönünde olmuştur.

Bozkurt ve Topçuoğlu (2013) Türkiye’de ekonomik büyüme ve turizm ilişkisini ele aldığı 1970-2011 yıllarını kapsayan çalışmalarında turizm ve büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Çoban ve Özcan (2013) 1963-2010 yılları arası için turizm ve kişi başı gelir ilişkisini analiz etmişlerdir. Analiz sonuçları, turizm ve kişi başı gelir arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu yönünde olmuştur.

4. DATA, YÖNTEM VE BULGULAR

4.1. Data ve Yöntem

Çalışmada bağımlı değişken olarak Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (PGDP) ve bağımsız değişken olarak Turizm Getirileri (TG) değişkenleri kullanılmıştır. 1963-2018 dönemi için ele alınan değişkenler TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) ve Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır (TÜİK, 2018; World Bank, 2018).

Analizde zaman serisi karakteristik içeriğinin analizi için Dickey-Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testleri kullanılmıştır.

Genişletilmiş Dickey-Fuller birim kök testi sürecine geçmeden önce Dickey-Fuller testinde 1. dereceden bir otoregresif süreç (1) nolu denklemde gösterilmiştir:

$$Y_t = \Phi_1 Y_{t-1} + \Phi_2 Y_{t-2} + \Phi_3 Y_{t-3} + \dots + \Phi_p Y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Serilerde otokorelasyonu ortadan kaldırmak için modele değişkenin gecikmeli değerleri eklenmiştir. (1) no’lu denklemin birinci farkları alınarak (2) no’lu denklem elde edilmiştir.

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \delta_1 \Delta Y_{t-1} + \delta_2 \Delta Y_{t-2} + \dots + \delta_p \Delta Y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (2)$$

(2)’deki Δ simgesi fark işaretidir, δ_i terimi ise fark işleminde Φ ’ların genel fonksiyonlarını ifade etmektedir. (2) no’lu denklem geleneksel Dickey-Fuller sürecini temsil etmektedir. Buradan hareketle Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) denklemlerine ulaşılmaktadır. Varılan Genişletilmiş Dickey-Fuller sürecinde elde edilen denklemler aşağıdaki gibidir (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010: 323; Karanfil ve Kılıç, 2015: 7-8):

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\Delta Y_t = \mu + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$\Delta Y_t = \mu + \beta t + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j \Delta Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$H_0: \delta = 0$ (Birim kök)

$H_1: \delta < 0$ (Durağan)

Genişletilmiş Dickey-Fuller testi δ parametresinin tahmini ve t istatistiğini temel almaktadır.

Çalışmada aynı zamanda değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığını araştırmak için Johansen-Juselius (JJ) eşbütünleşme analizine de yer verilmiştir. JJ testi, VAR (Vector Autoregressive) çözümlemesi temeline dayandığı için gecikme rakamları önem arz etmektedir (Bozkurt, 2007:103-105). Johansen-Juselius (1990) aşağıda gösterilen VAR denkleminde dayanır:

$$Y_t = \mu + A_1 Y_{t-1} + \dots + A_p Y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Johansen ve Juselius (1990), eşbütünleşme vektörlerinin sayısını ve anlamlılığı için iz ve maksimum özdeğer istatistiklerini geliştirmişlerdir. İstatistikler aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$J_{iz} = -T \sum_{i=r+1}^n \ln(1 - \hat{\lambda}_i) \quad (7)$$

$$J_{max} = -T \ln(1 - \hat{\lambda}_{r+1}) \quad (8)$$

Çalışmada turizm getirileri ile ekonomik büyüme içindeki bağlantının incelenmesinde model (9) kullanılmıştır:

$$PGDP_t = a_0 + a_1 TG_t + a_2 u_t \quad (9)$$

Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde bir bağlantı olduğu ispat edildikten sonraki adım, eşbütünleşim regresyonundan bulunan hata düzeltmelerini de açarak Denklem 10 ve 11’de gösterilen VECM modelini kurmaktır (Kar, 2001: 163-164):

$$\Delta PGDP_t = \alpha_1 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \Delta TG_{t-i} + \sum_{i=1}^n \gamma_{1i} \Delta PGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^r \delta_{1i} ECM_{t-i} + u_t \quad (10)$$

$$\Delta TG_t = \alpha_2 + \sum_{i=1}^m \beta_{2i} \Delta TG_{t-i} + \sum_{i=1}^n \gamma_{2i} \Delta PGDP_{t-i} + \sum_{i=1}^r \delta_{2i} ECM_{t-i} + u_t \quad (11)$$

Yukarıdaki denklemlerde belirtilen Δ operatörü, değişkenlerimizin farkları alınmış şekilde durağan şekle dönüştürüldüğünü göstermektedir.

4.2. Bulgular

Birim kök testinin sonuçlarının rakamları Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3. Birim Kök Analiz Sonuçları

Seri	ADF (Seviyede)		ADF (Farkta)	
	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	trendli
TG	-3.438	-2.135	-5.952	-6.433
PGDP	-3.970	-3.970	-5.939	-5.981
ANLAMLILIK SEVİYESİ	%1	-4.512	-3.615	-4.183
	%5	-2.911	-2.814	-3.562
	%10	-2.598	-2.953	-2.768

ADF testinde gecikme seviyelerinin ölçülmesinde Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmıştır.

Tablo 3, TG ile PGDP serilerinin ikisi için de hesaplanan birim kök (unit root) sonuçları, serilerin 0.05 anlamlılık seviyesinde 1. seviyede durağan olduklarını yani serilerin I(1) seriler olduklarını göstermektedir.

Tablo 4 ise, oluşturulan VAR modeli için uygun gecikme sayısı olarak 1 seviyesinin olduğunu göstermektedir aynı zamanda gecikme seviyesinde oluşturulan modelin otokorelasyon ve değişen varyans problemleri içermediği LM ve White testlerince kanıtlanmıştır.

Tablo 4. Gecikme Süreleri Analiz Sonuçları

Gecikme	Logl	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-63.20014	NA	0.068376	3.008586	3.089174	3.038241
1	86.65683	268.3852	8.17-04*	-3.741753*	-3.458536*	-3.631728*
2	88.38792	4.841487	9.74-05	-3.565087	-3.158590	-3.416709
3	90.13427	2.933974	0.000207	-3.461558	-2.892861	-3.250028
4	96.53099	10.25433*	9.75-05	-3.575863	-2.841168	-3.302183

*Kriterler tarafından belirlenen gecikme uzunluğunu göstermektedir. Gecikme uzunluğu 4’ten başlatılmıştır.

Bir gecikme seviyesine göre hesaplanan VAR’a dayandırılmış JJ eşbütünleşme analiz sonuçları Tablo 5’de bulunmaktadır.

Tablo 5. JJ Eşbütünleşme Analiz Sonuçları

PGDP ve TG							
İz İst.				Max Özdeğer İst.			
Hipotez H(0)	Alt.Hipotez H(1)	Test İst.	Kritik Değer (%5)	Hipotez H(0)	Alt. Hip H(1)	Test İst.	Kritik Değer (%5)
r = 0	r ≥ 1	30.43549	21.89210	r = 0	r = 1	26.98561	16.165546
r ≤ 1	r ≥ 2	5.764289	9.246893	r ≤ 1	r = 2	5.764289	9.246893

Tablo 5’de sunulan bulgulara göre iki değişken arasında en az bir tane eşbütünleşme ilişkisinin varlığı gerek İz gerekse En Büyük Öz (Maximum Eigenvalue) seviyelerinin kritik seviyelerden yüksek olması nedeniyle reddedilememiştir. Tablo 6 ise normalizasyonu sağlanan eşbütünleşme vektörü sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 6. Normalizasyonu Sağlanan Eşbütünleşme Vektörü

PGDP	TG	C
1.000000	-0.269357	-21.94417
	(0.04914)	(1.00763)

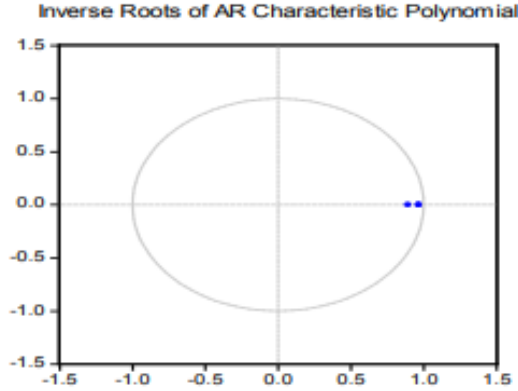
Not: ( ) değerler standart hatayı göstermektedir.

Tablo 6’da normalizasyonu sağlanan eşbütünleşme vektörü, aşağıda belirtilen denklem ile gösterilebilir:

$$PGDP_t = 21.94417 + 0.269357.TG_t$$

Kurulan modelde uzun dönemde turizm getirileri beklentilere uygun olarak kişi başına gayri safi yurt içi hasılayı (PGDP) olumlu şekilde etkilemektedir. Tahmin edilen modelin AR karakteristik polinomunun ters kökleri Şekil 1’de gösterilmiştir. Şekil ters köklerin çemberin içinde bulunmasından dolayı modelin durağanlık problemi içermediğini göstermektedir.

Şekil 1. AR Karakteristik Ters Polinom Kökleri

Kısa dönem bağlantısını ifade eden VECM’de açıklayıcı değişkenlerin her iki yöntemde de sayısal olarak anlam ifade etmediği ortaya çıkmıştır. Fakat bağıntılar arasındaki uzun dönemli ilişkide bulunan dengede değişim olduğu zaman bu değişimi kısa dönemde dengeye sokabilecek oluşumun olduğu hata düzeltme katsayısının negatif olması sebebiyle kanıtlanmaktadır.

Tablo 7’de sunulan nedensellik analizi sonuçları, ECT’nin negatif ve istatistiki olarak anlamlı olmasından dolayı turizm getirilerinden kişi başına gelire doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığını ancak tersi yönde 0.05 anlamlılık seviyesinde bir nedensel ilişkinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 7. Nedenselliğin Sebebi

Bağımlı Değişken	t-test ^a		t-test	Wald Test	
	ΔTG_{t-1}	ΔGDP_{t-1}	ECT _{t-1}		
$\Delta PGDP_t$	-0.023 [-0.909]	-0.106 [-0.719]	-0.067 [-5.349]***	(ΔTG_{t-1} , ECT-1)	$X^2(2)= 32.928$ (0.000)***
ΔTG_t	0.209 [1.309]	0.732 [0.793]	-0.081 [-1.046]	(ΔGDP_{t-1} , ECT-1)	$X^2(2)=5.8759$ (0.052)*

-*,** ve *** verileri %10, 5 ve 1 anlamlılık düzeylerini gösterir.

- t-ist. parantez içinde verilmiştir.

- [ ], (), sırasıyla standart sapmayı ve olasılık istatistiğini temsil etmektedir.

5. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Çalışmada ekonomik büyüme ve turizm sektörü için kısa ve uzun zamanlı bağlantılar Johansen eşbütünleşme testi yardımıyla araştırılmış olup ve bu değişkenlerin kendi arasındaki nedenselliğin hangi yönlü olduğuna dair analizler yapılmıştır. Değişkenler için kısa dönemli bir bağlantı bulgusu elde edilemezken, uzun dönemde ise turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerinde olumlu şekilde etkisi olduğu bulgusuna rastlanılmıştır.

Wald testinden elde edilen bulgular ise % 10 anlamlılık seviyesinde iki değişken arasında karşılıklı nedensellik olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Elde edilen analiz sonuçlarından hareketle turizm sektörü için özetle şu ekonomik ve siyasi öneriler yapılabilir: Turizm sektörünün büyüme üzerindeki hız kazandıran tarafının yükseltilmesinde politikacılara ve özel sektöre birçok vazifeler düşmektedir. Devlet hem turizme olan talebin artmasını sağlamalı hem de büyümenin ivme kazanması için atacağı adımlar ile turizm sektörünü düzene sokmalıdır. Bu amaç doğrultusunda, özel sektör turizm yatırımları yapması için destek verici adımları çoğaltmalı ve ülkenin reklam tanıtımları için ayırdığı bütçeyi arttırmalıdır.

Türkiye için turizm sektöründe gerçekleşen bu olumlu yükselişler ancak ve ancak sektörün niteliğinin düzenlenmesiyle gerçekleşebilir. Sektörün en önemli birleşimi olan doğa ve çevresel uyum, tarihsel ürünlerin ve bölgelerin güvenliği, uygun mimari restorasyonu ile gerçekleşir. Turizmde istikrar düşüncesi özel sektör, devlet, bölgesel sivil toplum kuruluşları bir arada olup devlet politikası şekline dönüştürülmesi gerekmektedir.

Devlet sektörde destekçi ve aralarında bağlantıyı kuracak bir gözetmen görevini yapmalıdır. Sektörde kaçak vermemek ya da kaçağı minimize edebilmek adına devlet tarafından verilen belgeye sahip olan mekanların denetiminin düzenli yapılmasının da sektör yararına olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKTOB – Akdeniz Turistik Otelciler ve İşletmeciler Birliği, Turizm Raporları, 2018
- Aslan, Alper (2008). “Türkiye’ de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz,” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 24:1- 11.
- Balaguer, J. and Cantavella- Jorda, M. (2002). “Tourism As A Long- Run Economic Growth Factor: The Spanish Case,” *Applied Economics*, c. 34: 877- 884.
- Bozkurt E., Topçuoğlu Ö. (2013). Türkiye’de Ekonomik Büyüme Ve Turizm İlişkisi. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, 7, 92-105.
- Çakır, Pembegül (1999). *Türkiye’ nin Turizm Gelirlerinin Ödemeler Dengesine Katkısının Analizi* (2 Nolu Yayın), Anadolu Üniversitesi: Turizm ve Otel İşletmeciliği Yayınları.
- Çetintaş, H. ve Ç. Bektaş (2008).“Türkiye’ de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler,” *Anatolia: Turizm Araştırma Dergisi*, c.19: 37 -44.
- Çoban, Orhan ve ÖZCAN, Ceyhan Can (2013). Türkiye’de Turizm Gelirleri- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 8(1).
- Çuhadar, Murat (2006). “Turizm Sektöründe Talep Tahmini İçin Yapay Sinir Ağları Kullanımı ve Diğer Yöntemlerle Karşılaştırmalı Analiz (Antalya İlinin Dış Turizm Talebinde Uygulama)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis. *Tourism Economics*, 10-3, 305-316.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegrating Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.[http://dx.doi.org/10.1016/0165-1889\(88\)90041-3](http://dx.doi.org/10.1016/0165-1889(88)90041-3)
- Kar, M., E. Zorkirişçi, M. Yıldırım (2004). “Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme,” *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c.8: 87- 112.
- Kırbaş- Kasman, S., K. Adnan (2004). “Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünlük ve Nedensellik İlişkisi,” *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, c. 19: 122-131.
- Kozak, N. (2010). Turizm Pazarlaması, Ankara: Detay Yayıncılık.
- MacKinnon, J. G. (1991). 'Critical values for cointegration tests', in R. F. Engle and C. W. J. Granger (eds), *Long-run Economic Relationships: Readings in Cointegration*, Oxford University Press, Oxford, 267-276.
- Özdemir, A. R. ve O. Öksüzler (2006). “Türkiye’ de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir mi? Bir Granger Nedensellik Analizi,” *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 9: 107- 126.
- Pesaran, M.H., Shin, Y., Smith, R.J. (2001). Bounds Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Roney, S.A. (2011). Turizm: Bir Sistemin Analizi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ünlüöner, K., A. Tayfun, A. Kılıçlar (2007). *Turizm Ekonomisi* (1. Basım), Ankara: Nobel Yayıncılık.
- WTO (2004). *Tourism Highlights*, World Tourism Organization, Madrid.
- Yağcı, Özcan (2007). *Turizm Ekonomisi* (2. Basım), Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yavuz, Nilgün (2006). “Türkiye’ de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyüme Etkisinin Testi: Yapısal kırılma ve Nedensellik Analizi,” *Doğuş Üniversitesi Dergisi*,c. 2: 162- 171.

EXTENDED SUMMARY

The globalization of the world day by day has led to an increase in the importance of harmony between countries. The search for different services and sectors for the development of the economy has led to the development of the tourism sector with the need to ensure cultural exchange between countries. The tourism

industry in the world has become one of the important industries in terms of providing a positive contribution to the economy and serving cultural exchange.

The number of tourists, which was calculated as approximately 24-25 million people in the 1950s, has reached the number of 700-750 million tourists today. World tourism revenues, which were calculated to be around 2-2.5 billion dollars in the 1950 period, have increased approximately 30 times and have approached the levels of 500-550 billion dollars today (Ministry of Tourism, 2002).

Although tourism, which has such an importance in the world, started to take place in the development plans that started in 1963 in Turkey, this sector was only given the necessary importance in 1980 and after, and it was seen that the expected importance was not given to the sector in the periods before these years. With the support made to the tourism sector between 1980-1990 and the increase in private sector enterprises, tourism has been a rapidly developing sector in Turkey. The connection between tourism and trained personnel is of great importance. Therefore, when we look at the studies with aimed and implemented in terms of education, the following items stand out:

While determining the academic education systems for the training of managers and researchers who will develop tourism, vocational training that will train trained personnel for the tourism sector will be considered together.

Priority will be given to the training of knowledgeable and well-equipped personnel in the tourism sector.

In order to raise awareness of the society in tourism, non-formal education programs will be organized and measures will be taken to ensure that especially the press organizations convey these issues to the citizens.

New tourism activities will be added to the Tourism Education and Training curriculum, and personnel will be trained to meet the ever-changing and developing tourism supply and demand.

Communication opportunities at the social level will be used for non-formal tourism education.

Non-formal tourism training will be carried out in order to increase the knowledge and skills of the personnel working in the sector, and a wide range of training will be targeted. As a result of this training, there will be "certification" and the documents will be given during the on-the-job training period.

Tourism is considered to be one of the most important service sectors that enable a country to earn income in economic, social and cultural areas.

In this study, the place and importance of the tourism sector of Turkey, which has a wide tourism potential, in the country's economy has been evaluated. The tourism industry maintains its feature of being one of the important growth sources of Turkey.

The Turkish tourism sector achieved a rapid increase in the 1995-2007 period, reaching from 1% to 2% of the world tourism revenues, but maintained the same level between 2008-2013. The same situation is similar in terms of its share in the number of tourists. When the values between 2001-2014 are examined, tourism revenues showed an increasing trend in this period, and the number of visitors reached approximately 35 million in 2013 from 10 million in 2001 (Roney, 2011, p. 148). In summary, while the number of tourists has increased by 250% in the last 10 years, tourism income has increased by 233%.

While the basic studies on tourism and economic growth were about the relationship between international tourism and international trade, the studies carried out in the following periods were in the direction of the effects of the development of tourism on economic growth in the long term. The results of the research generally support the tourism-oriented growth hypothesis.

In this study, the short- and long-term relationships between tourism revenues and economic growth in Turkey for the 1963-2018 period were analyzed by cointegration and causality methods.

Dickey-Fuller (DF) and Extended Dickey-Fuller (ADF) tests were used for the analysis of time series characteristic in the analysis. Per Capita Gross Domestic Product (PGDP) was used as the dependent variable and Tourism Returns (TG) variables were used as the independent variable. The variables considered for the 1963-2018 period were taken from the database of TURKSTAT (Turkish Statistical Institute) and the World Bank (TUIK, 2018). ; World Bank, 2018).

While there is no relationship between the two variables in the short run, it is concluded that tourism is an important cause of economic growth in the long run. The statistics obtained confirm the hypothesis that there is bidirectional causality between the two variables at 0.10 significance level.

Based on the results of the analysis obtained, the following economic and political suggestions can be made for the tourism sector: Politicians and the private sector have many duties in raising the side of the tourism sector that accelerates growth.

The state should both increase the demand for tourism and regulate the tourism sector with the steps it will take to accelerate the growth.

In line with this purpose, the private sector should increase the supportive steps to make tourism investments and increase the budget allocated by the country for advertising promotions.

These positive rises in the tourism sector for Turkey can only be achieved by regulating the quality of the sector.

The most important combination of the sector, nature and environmental harmony, the safety of historical products and regions, and appropriate architectural restoration.

The idea of stability in tourism should be transformed into a state policy by bringing together private sector, state and regional non-governmental organizations.

The state should act as a supporter in the sector and a supervisor who will establish the link between them.

It is thought that it will be beneficial for the sector to regularly inspect the places that have the certificate issued by the state in order to prevent or minimize the leakage in the sector.